International Science Journal of Jurisprudence & Philosophy
2022; 1(2): 16-34
https://isg-journal.com/international-science-journal-of-jurisprudence-philosophy/
doi: 10.46299/j.isjjp.20220102.2
ISSN: 2720-6769

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВОЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ІНДУСТРІЇ ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ

Вікторія Худавердієва[1]
[1]кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри туризму
Державний біотехнологічний університет, м. Харків, Україна,
ORCID ID: 0000-0002-0100-5079
Електронна адреса: viki75807@gmail.com

Для цитування цієї статті:
Вікторія Худавердієва. Організаційно-правовое забезпечення діяльності індустрії туризму в Україні. International Science Journal of Jurisprudence & Philosophy. Vol. 1, No. 2, 2022, pp. 16-34. doi:10.46299/j.isjjp.20220102.2.
Надійшла до редакції: 15 липня 2022 р.; **Схвалено:** 24 липня 2022 р.;
Опубліковано: 01 серпня 2022 р.

Анотація: У статті розглядаються особливості державного регулювання туристичної галузі, юридичні засади регулювання діяльності туристичних компаній. Метою дослідження є вивчення теоретичних засад організаційно-правового забезпечення туризму в Україні та обґрунтування наукових висновків та пропозицій щодо його удосконалення внаслідок аналізу організаційно-правового забезпечення туризму в сучасній Україні. Для досягнення мети було поставлено такі завдання дослідження: охарактеризувати сучасний стан розвитку туризму в Україні; проаналізувати історію виникнення та розвитку організаційно-правового забезпечення туризму; визначити сучасний стан організації та діяльності уряду та центральних органів виконавчої влади України у сфері туризму; охарактеризувати правові засоби забезпечення туризму та запропонувати напрями їх удосконалення. Предметом дослідження є організаційно-правове забезпечення туризму України. Для забезпечення об'єктивності та повноти дослідження використано сукупність філософсько-світоглядних, загальнонаукових та спеціальних методів наукового пізнання. Зокрема, діалектичний метод дав можливість визначити сутність туризму та виявити особливості туризму в країні; історичний метод застосовувався для дослідження розвитку туризму та його організаційно-правового забезпечення в Україні; системний аналіз дозволив дослідити організаційно-правове забезпечення туризму органами виконавчої влади, які утворюють систему – єдине ціле із узгодженим функціонуванням усіх складових; функціональний метод застосовувався щодо повноважень органів виконавчої, які займаються питаннями туризму, як засоби здійснення їх функцій і завдань. За результатами дослідження зроблено висновок, що вплив

держави на сферу туризму в Україні має як спільні риси (визначення туризму як важливої галузі економіки, формування та реалізація державної політики у цій галузі, регулювання відносин у сфері туризму на законодавчому рівні, наявність центрального органу виконавчої влади, який здійснює управління у сфері туризму, застосування певних правових засобів забезпечення сфери туризму).

Ключові слова: сфера туризму, організаційно-правове забезпечення туризму, державний орган управління, нормативно-законодавчі акти.

---

1. Вступ

1.1 Державне регулювання туристичної галузі розглядається як частина державної політики:

Туризм у багатьох країнах світу є однією із пріоритетних сфер економіки. Ця галузь потребує регулювання, підтримки та контролю з боку держави. Держава здійснює організаційне забезпечення туризму через органи виконавчої влади державного та місцевого рівнів. Шляхом застосування правових засобів забезпечення органи виконавчої влади створюють необхідні умови для розвитку сфери туризму, дотримання прав та інтересів учасників туристичної діяльності, життя та здоров'я туристів. Державне управління сферою туризму є видом діяльності держави, зміст якої складає здійснення організуючого впливу на цю галузь шляхом використання повноважень органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування через організацію виконання законів, здійснення управлінських функцій метою комплексного розвитку вітчизняного туризму, а також забезпечення реалізації державної туристичної політики. В свою чергу, державне регулювання туристичної сфери є сукупністю методів державного управління, які передбачають систему заходів законодавчого, виконавчого та контролюючого характеру і здійснюються державними органами у сфері туризму з метою стабілізації та пристосування вітчизняного туризму до постійних суспільних змін. Державне регулювання є частиною державної туристичної політики та включає систему механізмів координації діяльності туристичної сфери [1].

Суть туристичної політики полягає в діяльності держави щодо розвитку туристичної індустрії та суб'єктів туристичного ринку, удосконалення форм туристичного обслуговування громадян та зміцнення на їх основі власного політичного, економічного та соціального потенціалу; вона є одним із видів соціально-економічної політики держави.

Державна туристична політика реалізується по всій території України. На її основі місцевими органами влади з метою вирішення соціально-економічних протиріч між різними регіонами встановлюються регіональні цілі та завдання, що реалізуються на закріплених за ними територіях [1]. Держава, маючи великі можливості впливу на туризм, може заохочувати чи стримувати розвиток тих

чи інших відносин у туристичній сфері, грати як прогресивну, так і регресивну роль. На сьогодні велике прикладне значення набуває проблематика, пов'язана з підвищенням ефективності організації та діяльності системи державного управління туризмом. З наукових позицій пояснення природи та сутності туристичної сфери передбачає її дослідження як системи та процесу у взаємодії з навколишнім соціально-економічним та політичним середовищем. Тільки за умов ефективного державного регулювання можливе забезпечення ринку високоякісними послугами туризму [1].

Таким чином, державне регулювання туристичної галузі сприймається як частина державної політики. Головну мету туристичної політики держави визначають як створення на світовому ринку конкурентоспроможного вітчизняного туристичного продукту, збільшення обсягів реалізації туристичних послуг, валютних надходжень, надходжень до бюджетів усіх рівнів, створення додаткових робочих місць, впровадження на основі міжнародного досвіду ефективної моделі інвестиційної політики у сфері туризму [2]. Сфера туризму у державі має повноцінно виконувати свої економічні, соціальні та гуманітарні функції, сприяти наповненню бюджету, створенню нових робочих місць. Національний туристичний продукт має бути конкурентоспроможним на світовому ринку. Це дуже важко, якщо вплив держави на сферу туризму недостатньо ефективний, а організаційно-правове забезпечення – неякісне.

1.2 Сфера туризму у державі має повноцінно виконувати свої економічні, соціальні та гуманітарні функції:

За даними KNOEMA у 2020 році потік іноземних туристів в Україну різко скоротився і до зведеного бюджету України від підприємств туристичної галузі в 2020 році надійшло 687 млн. дол. США. Це на 73,53% менше, ніж роком раніше (2595 млн. дол. США у 2019 році). Кількість пасажирських перевезень міжнародного туризму має тенденцію до негативного коливання, таким чином щороку доходи від пасажирських перевезень скорочуються. У 2020 році Україна отримала 313 млн. дол. США, у 2019 році – 975 млн. дол. США [3] (табл. 1). У 2019–2020 роках кризові умови пандемії COVID-19 вплинули на економіку всіх країн світу, через це кількість міжнародних туристів у 2020 році зменшилась [4]. Міжнародні надходження від туризму - це витрати міжнародних відвідувачів, включаючи платежі національним перевізникам за міжнародний транспорт. Ці надходження включають також усі передоплати за товари чи послуги, отримані у цій країні. Ця категорія витрат може включати надходження від одноденних відвідувачів, за винятком випадків, коли ці витрати необхідно виділити в окрему класифікацію.

Таблиця 1. Ключові показники галузі туризму України (за даними KNOEMA).

Дата	Показники							
	Міжнародний туризм, доходи, у поточних цінах (млн. дол. США)		Міжнародний туризм, доходи (% від загального експорту)		Міжнародний туризм, доходи від пасажирських перевезень (млн. дол. США)		Міжнародний туризм, доходи від поїздок та покупок (млн. дол. США)	
	Значення	Зміна, %	Значення	Зміна, %	Значення	Зміна, %	Значення	Зміна, %
2020	687	-73,53%	1,1	-72,28%	313	-67,90%	374	-76,91%
2019	2 595	14,37%	4,1	6,49%	975	18,33%	1 620	12,11%
2018	2 269	12,38%	3,8	2,44%	824	8,71%	1 445	14,59%
2017	2 019	17,18%	3,7	-0,06%	758	17,52%	1 261	16,98%
2016	1 723	3,67%	3,7	7,85%	645	11,21%	1 078	-0,37%
2015	1 662	-26,59%	3,5	0,36%	580	-11,04%	1 082	-32,88%
2014	2 264	-61,83%	3,5	-52,33%	652	-23,11%	1 612	-68,29%
2013	5 931	-0,95%	7,3	4,86%	848	-26,00%	5 083	4,98%
2012	5 988	10,77%	6,9	7,10%	1 146	3,06%	4 842	12,76%
2011	5 406	15,12%	6,5	-9,69%	1 112	22,47%	4 294	13,36%
2010	4 696	7,98%	7,2	-14,31%	908	17,46%	3 788	5,93%
2009	4 349	-	8,4	-	773	-	3 576	-

Міжнародні доходи від туризму - це витрати іноземних відвідувачів, включаючи платежі національним перевізниками за міжнародний транспорт. Ці доходи включають всі попередні оплати за товари та послуги, придбані в країні призначення. Вони також можуть включати доходи від туристів, які відвідують країну на один день, за винятком випадків, коли вони заслуговують на окрему класифікацію. Зменшення кількості туристів останніми роками вплинуло на темпи зростання національного доходу від туристичної діяльності. Якщо у 2019 році загальний внесок у ВВП від туризму становив 7,1 млрд. дол. США, то у 2020 році ця цифра буде значно меншою (табл. 2).

Таблиця 2. Загальний внесок туризму у ВВП України (за даними KNOEMA).

№ з/п	Показники	2000	2005	2010	2015	2016	2017	2018	2019
	Загальний внесок туризму у ВВП								
1	Туризм, загальний внесок у ВВП (млрд. дол. США)	2,2	7,5	10,4	4,9	5,1	6,3	6,8	7,1

2	Туризм, загальний внесок у ВВП (млрд. одиниць нац. Валюти)	12,2	38,3	82,2	106,9	129,8	167,0	184,2	202,9
3	Туризм, загальний внесок у ВВП, у постійних цінах 2011 р. (млрд. дол. США)	6,1	10,7	9,8	6,2	6,4	6,8	6,8	6,7
4	Туризм, загальний внесок у ВВП, реальний темп приросту (%) (Щорічна відсоткова зміна у мільярдах доларів США 2000 року.)	22,6	-2,6	-5,6	-11,9	3,7	5,4	-0,1	-0,8
5	Туризм, загальний внесок у ВВП (частка, %)	7,2	8,7	7,6	5,4	5,4	5,6	5,4	5,2
	Прямий внесок туризму у ВВП								
1	Прямий внесок подорожей і туризму у ВВП у постійних цінах 2011 року (млрд. дол. США)	1,6	2,9	2,6	1,6	1,7	1,8	1,8	1,8
2	Прямий внесок подорожей і туризму у ВВП у поточних цінах (млрд. доларів США)	0,6	2,0	2,8	1,3	1,4	1,6	1,8	1,9
3	Прямий внесок подорожей і туризму у ВВП у поточних цінах (LCU) (млрд., у національній валюті)	3,3	10,4	21,9	28,3	34,5	43,2	48,8	54,0

2. Організаційно-правове забезпечення галузі туризму в Україні.

2.1 Нормативно – правове регулювання у туристичній сфері:

У науці державного управління запропоновано поняття, схоже за змістом на організаційне забезпечення, – інституційне забезпечення механізму державного управління туристичною сферою як система державних та недержавних організаційних структур, які створені на різних управлінських рівнях і реалізують свої рішення за допомогою методів, що належать до їх повноважень [6]. Інституційне забезпечення розглядається як центральна складова механізму державного управління туристичною сферою, оскільки саме через цю підсистему реалізуються основні управлінські рішення, що визначають рівень розвитку галузі на певній території і формується державна туристична політика. Важлива умова ефективності інституційного забезпечення – чіткий

розподіл повноважень на різних рівнях управління та контроль за дотриманням норм законодавства та стратегічних цілей [7].

Розвиток туризму в більшості країн світу не може обійтися без активного впливу з боку держави. В Україні представники різних галузей науки (юристи, фахівці з державного управлінню, економісти, історики) приділяють значну увагу питанням державного управління, державного регулювання, адміністративно – правового, організаційно-правового забезпечення туризму, які тісно пов'язані між собою. Так, у 1995 році набув чинності Закон України «Про туризм», що підтверджує увагу законодавчої та виконавчої влади до галузі, її проблем та перспектив розвитку. Він містив низку новел і важливих позицій: вперше було закріплено державне регулювання та координація туристичної діяльності, розмежована компетенція органів держави різних рівнів у сфері управління туризмом, вперше передбачено ліцензування туристичної діяльності і т. д. [8, 9].

18 листопада 2003 року Верховна Рада України ухвалила Закон «Про внесення змін до Закону України «Про туризм». Цей законодавчий акт суттєво оновив та узагальнив понятійний апарат та фактично встановив нові правила надання послуг у сфері туризму. Про ці нововведення й йтиметься нижче. Преамбула Закону окреслила його основне спрямування - забезпечення закріплених Конституцією України прав громадян при здійсненні туристичних подорожей. У старій редакції спрямованість Закону була, насамперед, економічна. Основною відмінністю туризму, згідно Закону, залишається нездійснення будь-якої оплачуваної діяльності в місці перебування. Збільшено із шести місяців до одного року термін для здійснення туризму. Як згадувалося вище, розширено та узагальнено понятійний апарат - йому присвячено практично весь перший розділ Закону. Законодавчо закріплені організаційні форми та види туризму. Організаційними формами туризму є міжнародний (в'їзний та виїзний) та внутрішній туризм. У Законі перераховано 17 видів туризму, і це не є вичерпним переліком.

Закон по-новому підійшов до визначення суб'єктів, які здійснюють або забезпечують туристичну діяльність, розділивши це поняття на туристичних операторів (туроператорів) та туристичних агентів (турагентів), а також інших суб'єктів підприємницької діяльності, спеціалістів туристичного супроводу (гіди-перекладачі, екскурсоводи, провідники та інші), фізичних осіб, які не є суб'єктами підприємницької діяльності. Відповідно до Закону, критерієм для поділу суб'єктів туристичної діяльності на туроператорів, турагентів та інших суб'єктів підприємницької діяльності є сфера надання туристичних послуг. Туроператори можуть надавати практично всі передбачені Законом послуги у цій сфері. Туроператорами можуть бути лише юридичні особи, утворені відповідно до законодавства України. Турагенти здійснюють посередницьку діяльність з реалізації туристичного продукту туроператорів та туристичних послуг інших суб'єктів підприємницької діяльності, а також посередницьку діяльність з реалізації характерних та супутніх товарів та послуг. Відповідно до поділу на туроператорів та турагентів підрозділяється і ліцензування діяльності

вищевказаних суб'єктів. Відповідні зміни вже внесено до Закону України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності» - пункт 50 статті 9 викладено в новій редакції [10]. Інші суб'єкти підприємницької діяльності забезпечують тимчасове розміщення (проживання), харчування, а також надають екскурсійні, розважальні та інші туристичні послуги.

Повноваження щодо державного регулювання у сфері туризму тепер належать різним органам державної влади та місцевого самоврядування. Законодавчо реалізовано Указ Президента України «Про зміни до структур центральних органів виконавчої влади» від 15 грудня 1999 року[11], згідно з яким Державний комітет з туризму було ліквідовано. Згодом на його базі було створено Державну туристичну адміністрацію. Закон чіткіше визначив функції цього центрального органу виконавчої влади, який вже не має повноважень щодо координації діяльності органів влади та організацій у сфері туризму. Не передбачено у Законі Раду представників суб'єктів туристичної діяльності та Національну раду з туризму. Наразі при центральному органі виконавчої влади у галузі туризму для забезпечення ним реалізації своїх повноважень, узгодження та врахування інтересів суб'єктів туристичної діяльності передбачено координаційно-дорадчий орган.

Особливе значення Закон приділяє безпеці туризму, тобто сукупності факторів, які характеризують соціальний, економічний, правовий та інший стан забезпечення прав та законних інтересів громадян, юридичних осіб та держави у галузі туризму. Нагадаємо, що у старій редакції Закону йшлося лише про безпеку туристів. Нововведенням є фінансове забезпечення цивільної відповідальності туроператорів та турагентів. Запроваджується вона з метою забезпечення законних прав та інтересів громадян. Фінансове забезпечення має бути у вигляді гарантії банку чи іншої кредитної установи. Відповідно до положень нової редакції закону туроператор та турагент зобов'язані надати туристу підтвердження фінансового забезпечення своєї відповідальності. Мінімальний розмір цього забезпечення залежить від виду суб'єкта туристичної діяльності. Для туроператорів цей розмір – сума, еквівалентна 20 000 євро. Для туроператорів, які надають послуги виключно за внутрішнім та в'їзним туризмом, мінімальний розмір фінансового забезпечення - еквівалент 10 000 євро. Для турагентів цей мінімум – еквівалент 2 000 євро. Крім фінансової відповідальності, Закон передбачає обов'язкове страхування туристів (медичне та від нещасного випадку), що забезпечується суб'єктами туристичної діяльності на основі угод із страхувальниками. На відміну від старої редакції Закону, закріплено право туристів самостійно укладати такі угоди [8]. У цьому вони зобов'язані заздалегідь повідомити туроператора чи тур агента про наявність договору страхування.

У Законі передбачено встановлення категорій якості та рівня обслуговування об'єктів туристичної інфраструктури. Встановлюються ці категорії за заявою власника об'єкта туристичної інфраструктури. Наразі законодавчо регулюється ряд договорів у сфері туристичної діяльності. Зокрема, це договори про туристичне, екскурсійне, готельне обслуговування.

Для їх укладання передбачені ваучери – форма письмового договору на туристичне чи екскурсійне обслуговування. Ваучери можуть використовуватись відповідно до Закону [8]. Розширено перелік прав та обов'язків туристів. Законодавчо врегульовано права та обов'язки суб'єктів туристичної діяльності. Також розширено норми про відповідальність за порушення законодавства у галузі туристичної діяльності, чітко визначено, що є порушеннями у цій галузі. Перелік можливих правопорушень у сфері туризму, закріплений у Законі, не вичерпний. Також коротко згадано про відповідальність органів державної влади, місцевого самоврядування та посадових осіб за порушення у сфері туристичної діяльності.

Іноземні суб'єкти туристичної діяльності працюють відповідно до міжнародних договорів України у порядку, встановленому законодавством. Туроператорську та турагентську діяльність іноземні суб'єкти можуть здійснювати через підприємства, створені відповідно до законодавства України. Посередницька діяльність на території України щодо укладання договорів на туристичне обслуговування з іноземними суб'єктами туристичної діяльності не допускається. Вона може здійснюватись лише через туроператорів, створених відповідно до законодавства України [12].

Міністерство культури України - державний орган виконавчої влади України з 30 березня 2020 року, діяльність якого спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України. Міністерство очолює Міністр культури та інформаційної політики України, якого призначає на посаду Верховна Рада України у встановленому законодавством порядку. До 1995 року міністерство мало назву «Міністерство культури». Потім до 2005 року – «Міністерство культури та мистецтв». Після реформи та реорганізації 2005 року міністерство отримало назву «Міністерства культури та туризму». У 2010 році було повернуто назву «Міністерство культури України». 29 серпня 2019 року було реорганізовано до Міністерства культури, молоді та спорту України. 23 березня 2020 року міністерство отримало діючу назву.

У 2010 році Міністерство культури і туризму України було реорганізовано та створено Міністерство інфраструктури України, на яке покладалися зокрема функції щодо реалізації державної політики у сфері туризму. Багато фахівців пропонували створити самостійний орган управління сферою туризму, але загалом цілком достатнім було б і функціонування Міністерства інфраструктури за умови продовження цим органом стратегічних орієнтирів туристичної політики, визначених Міністерством культури та туризму [7]. З 2014 року повноваження у сфері туризму було передано Міністерству економічного розвитку та торгівлі України.

На початку 2020 р. розпочало свою роботу Державне агентство з розвитку туризму України (ДАРТ), одне із завдань якого – видача ліцензій на право здійснення діяльності туроператорів та ведення ліцензійного реєстру. ДАРТ контролює дотримання компаніями умов здійснення туроператорської діяльності, приймає повідомлення про проблемні питання діяльності туроператорів [13].

2.2 Організація договірних відносин у туризмі:

У сфері туризму послуги можуть надавати: 1) туроператори, які самі укладають договори на надання послуг з метою розміщення та відпочинку громадян (наприклад, про оренду готелів, транспортних засобів, тощо), по суті, «виконавці» в їх класичному визначенні; 2) турагентства-«посередники», тобто особи, які безпосередньо не організовують туристичні поїздки, а надають посередницькі послуги з продажу туристичних поїздок, організованих туроператорами. Більшість із зазначених юридичних осіб називають себе «агентствами» чи «бюро» незалежно від виду здійснюваної ними діяльності (турагентства чи туроператори). Варіацій тут багато, наприклад, юридична особа може виступати в якості організатора одного туру (туроператора) і одночасно посередником по інших турах. Насправді бувають випадки, коли юридична особа позиціонує себе як відповідального туроператора, а насправді є неспроможним контрагентом (наприклад, не має достатніх коштів на банківському рахунку). Така особа пропонує клієнту укласти договір, у якому немає згадок про те, що особа є туроператором.

Клієнт, який уклав договір з такою фірмою, вирушає в поїздку, яка проходить з порушенням усіх умов, а коли ошукані громадяни-туристи висувають до фірми вимоги про повернення переданих їй у рахунок виконання за договором коштів, фірма, посилаючись на те, що «наявних у її розпорядженні коштів недостатньо для задоволення вимог клієнтів», перекладає провину за неналежне виконання зобов'язань на туроператора. А він не має жодних договірних зобов'язань перед туристами. Тому якщо вибір клієнта впав на «фірму-агента», необхідно з'ясувати, які договірні відносини існують між фірмою та туроператором чи фірма має з туроператором лише усну домовленість, не підкріплену документально, а також слід дізнатися, наскільки давно фірма та туроператор діють на ринку надання туристичних послуг, хто і в якому розмірі несе відповідальність за договором за порушення покладених на них зобов'язань [15].

Другою стороною за договором є споживач, який купує туристчині путівки. Споживачем є не лише громадянин, який замовляє, купує або використовує товари, послуги виключно для особистих побутових потреб, а й громадянин, який має намір придбати або замовити товари чи послуги. Тому вимога споживача ознайомити його з усім пакетом документів, оформлюваних турфірмою до укладення договору надання туристських послуг є правомірною. Багато компаній купують для своїх співробітників путівки, оплачуючи їх зі свого розрахункового рахунку. В таких випадках необхідно пам'ятати, що за умови спеціального обмеження законодавства споживачем визнається лише громадянин, і ждя того, щоб відносини, які визначені в договорі надання ту-руслуг, регулювалися законодавством захисту прав споживачів, необхідно оформити договір безпосередньо на осіб, що відправляються в поїздку, або в договорі зробити запис, що організація діє на користь своїх співробітників. У цьому випадку цей договір буде договором на користь третьої особи.

З огляду на ст. 636 Цивільного Кодексу України (ЦКУ) договором на користь третьої особи визнається договір, в якому сторони встановили, що боржник (турфірма) зобов'язується виконати зобов’язання не кредитору (компанії, яка сплатила тур), а певній або не визначеній у договорі особі (туристу), яка має право вимагати у турфірми виконання зобов'язань на свою користь [16]. В іншому випадку фірмі, що викупила для своїх співробітників путівку, доведеться звертатися до Господарського суду України (ГСУ). Якщо ж договір укладено між двома юридичними особами і виник конфлікт, то захищати права туристів доведеться або в Господарському суді України, або доведеться оформити з кожним туристом договір про відступлення права вимоги за туристичним договором для того, щоб туристи могли самостійно звернутися до суду.

Загальні вимоги до туристичного договору закріплені у Законі України «Про захист прав споживачів» у редакції від 25 липня 2021 року № 1023-XII. Відповідно до ст. 14 цього Закону споживач має право на те, щоб послуга була безпечна для життя, здоров'я споживача, не завдавала шкоди його майну [17]. Зміст туристичних послуг має забезпечувати необхідний рівень безпеки для життя та здоров'я громадян з урахуванням можливого виникнення надзвичайних ситуацій (епідемії, повені, аварії, тощо). Існує класифікація факторів ризику у туризмі: травмонебезпечність; вплив навколишнього середовища; пожежна небезпека; психофізіологічні навантаження; біологічні впливи; підвищена запиленість і загазованість і т.д. Наприклад, купується поїздка до гор. І тут ризик отримання випадкових травм дуже великий пов'язаний не тільки з необережною поведінкою туристів, а й з різними природними явищами у цій місцевості (селі, лавини, каменепади, атмосферну електрику, блискавки, тощо.), у зв'язку з недотриманням правил експлуатації використовуваного інвентарю та устаткування. Турфірма зобов'язана інформувати туристів про можливі ризики та заходи щодо їх попередження. Туристи повинні бути поінформовані про те, як уникнути можливих травм і які екстрені заходи слід вжити у разі отримання травми. Найкраще, якщо така інформація буде окремо записана і турист при укладенні договору отримає її на руки і поставить підпис про те, що з нею ознайомлений.

Зниження травмонебезпеки також забезпечується дотриманням вимог відповідних нормативних документів до технічного стану транспортних засобів, що використовуються для перевезення туристів. Перевезення туристів під час екскурсій, походів та подорожей здійснюються відповідно до вимог чинних Правил обслуговування пасажирів на конкретних видах транспорту. В останні роки почастішали звернення до суду туристів, які купують автобусні тури та екскурсії. Основні претензії пов'язані з технічним станом автобуса, коли протягом усієї подорожі він кілька разів ремонтується, не працює кондиціонер тощо; певні турфірмою терміни та місця відвідувань не дотримуються у зв'язку з тим, що маршрут поїздки недостатньо опрацьований фірмою і водієві нерідко доводиться перевищувати швидкість, щоб укластися у терміни.

Неприємності можуть виникнути не тільки у туристів (зменшується час екскурсій, час відпочинку і т.д.), а й у фірми-перевізника: вона може втратити право займатися перевезеннями у зв'язку з тим, що ця діяльність також має свої нормативи, які необхідно дотримуватись (чергування часу знаходження в дорозі та часу відпочинку, тощо). Найскладнішими є ситуації, коли під час автобусних екскурсій чи поїздок відбуваються аварії. У цих випадках турфірми намагаються перекласти свою відповідальність або на фірму-перевізника, або на організатора екскурсії, оскільки доводиться відшкодовувати не лише вартість путівки, а й витрати на лікування. Проте законодавство чітко визначило, що фірма зобов'язана забезпечити туристу безпеку протягом усього терміну дії туристського договору. Фірма звільняється від відповідальності лише в тому випадку, якщо турист самостійно придбав на місці поїздку на екскурсію та дана екскурсія не передбачена у договорі. Буває, що в договорі зазначено, що можлива будь-яка екскурсія, але оплата здійснюється на місці. За неприємності, що виникли під час такої екскурсії, також відповідає турфірма.

Необхідно зупинитися на таких факторах у туризмі, пов'язаних з безпекою, як вплив навколишнього середовища та біологічні фактори ризику. Вплив навколишнього середовища обумовлено підвищеними або зниженими температурами навколишнього середовища, вологістю та рухливістю повітря в зоні обслуговування туристів, різкими перепадами тиску. Турфірма має інформувати туриста про реальні умови маршруту, у т.ч. кліматичних. Найчастіше відбувається зворотне, і фірма намагається використовувати специфічні кліматичні умови як доказ своєї невинності.

Біологічні фактори ризику - патогенні організми і продукти їх життєдіяльності, мікроорганізми, а також отруйні рослини, плазуни, комахи і тварини, що є переносниками інфекційних захворювань, що викликають опіки, алергічні та інші токсичні реакції. Туристична компанія зобов'язана попередити своїх клієнтів про існування небезпечних тварин, риб, плазунів, рослин, місця поширення яких збігаються з туристичними маршрутами. Наприклад, у країнах Африки, Азії та Південної Америки існує реальний ризик заражитися такими захворюваннями, як малярія, жовта лихоманка, чума, холера. І фірма зобов'язана проінформувати туриста про дотримання запобіжних заходів та необхідності профілактики [15].

Поняття безпеки послуги, що надається, включає не тільки безпеку для життя і здоров'я туриста, а й забезпечення збереження його майна. Турфірма повинна забезпечувати його безпеку протягом усієї поїздки. У кожному готелі, незалежно від його категорії, має бути замок з внутрішнім запобіжником (у готелі з 4 та 5 зірками – замок підвищеної секретності); такі послуги, як зберігання цінностей у сейфі адміністрації та зберігання багажу. З правом споживача на безпеку послуги нерозривно пов'язане його право на інформацію, тому що в багатьох випадках безпека туриста залежить від тієї інформації, яку йому надає турфірма під час укладання договору. До факторів ризику в туризмі належать небезпеки, пов'язані з відсутністю необхідної інформації про послугу та її номінальні характеристики.

Відповідно до ст. 15 Закону України «Про захист прав споживачів» споживач має право вимагати надання необхідної та достовірної інформації про осіб, які надають послуги, час їх роботи, а також зміст реалізованих ними послуг [17]. Інформація має бути у зрозумілій та наочній формі доведена до відома споживача державною мовою. Інформація про виконавця включає відомості про фірмове найменування виконавця, місце його знаходження та режим роботи.

Для забезпечення туристу можливості правильного вибору послуги, фірма зобов'язана своєчасно надати достовірну та повну інформацію про послугу. Інформація в обов'язковому порядку повинна містити відомості про основні споживчі властивості послуги. Один із додатків до путівки туристської подорожі – інформаційний листок. Обов'язкова інформація, що міститься в ньому, містить такі відомості. 1. Опис туристичної поїздки, її класифікація за видами та типами (якщо вона передбачена), основний зміст програми наданого обслуговування в поїздці, протяжність та тривалість маршруту, в тому числі його пішої частини, категорія складності походів. 2. Зміст маршруту поїздки – місця та час перебування, варіанти розміщення у кожному пункті обслуговування (тип будівлі, кількість місць у номері, доступне обладнання та інфраструктура відпочинку). 3. Короткий опис основних пам'яток, особливостей природних умов, програми обслуговування (відповідно до технологічної карти туристської подорожі). 4. Перелік додаткових платних послуг. 5. Коротка характеристика супутньої інфраструктури: наявність спортивних об'єктів, стоянок особистого автотранспорту, громадського транспорту, пасажирських канатних доріг, водойм та пляжів, атракціонів, бібліотек тощо. 6. Місце знаходження туристичного підприємства, з якого починається маршрут поїздки, та спосіб проїзду до нього.

В додаткову інформацію до інформаційного листка можуть включатися будь-яка інша інформація та рекомендації, в т.ч. про вікові обмеження, прийом батьків з дітьми тощо. Туристичні фірми повинні проінформувати громадян про загрози ризику, пов'язані з кожною конкретною туристичною послугою, та заходи щодо їх запобігання. Інформація, необхідна для туристів з метою охорони їх життя та здоров'я, надається завчасно, до початку відпочинку та в процесі обслуговування. Інформація, що характеризує природні складності туристської траси, необхідний рівень особистої фізичної підготовки туриста, особливості індивідуального екіпірування, повинна міститися в рекламно-інформаційних матеріалах і тексті інформаційного листка.

Відповідно до п.1 ст. 15 Закону України «Про захист прав споживачів» інформація про послугу в обов'язковому порядку також має містити ціну та умови придбання послуг; місце знаходження (юридична адреса) виконавця; правила та умови ефективного та безпечного використання послуги; інформацію про сертифікацію послуг, яка включає інформацію про номер сертифіката, термін його дії, орган, що його видав [17]. Вся вищезазначена інформація повинна міститися в пропонованих туристу документах: у договорі, турпутівці та інформаційному листку. Закон України «Про туризм» від 15.09.

1995 року № 325/95- ВР (із змінами та доповненнями) визначив, що під час здійснення подорожі, включаючи транзит, турист зобов'язаний дотримуватися законодавства країни (місця) тимчасового перебування, поважати її соціальний устрій, звичаї, традиції, релігійні вірування, дотримуватись правил в'їзду, виїзду з країни та перебування там, а також у країнах транзитного проїзду [8].

Виконання цих обов'язків можливе лише у разі отримання від турфірми необхідної та достовірної інформації про звичаї місцевого населення, про релігійні обряди, святині, пам'ятки природи, історію культури та інші об'єкти туристичного показу, що знаходяться під особливою охороною, про стан навколишнього природного середовища. Таким чином, обов'язки туриста ставляться у пряму залежність від наданої йому турфірмою під час укладання договору інформації. Ще один обов'язок відповідно до Закону – дотримуватись під час подорожі правила особистої безпеки. Виконання цього обов'язку залежить від інформації, яку турист отримає від відправляє фірми. Відповідно до ст. 13 Закону України «Про туризм» під час підготовки до подорожі, під час її здійснення, включаючи транзит, турист має такі права: на свободу пересування, вільний доступ до туристичних ресурсів з урахуванням вжитих у країні (місці) тимчасового перебування обмежувальних заходів; на забезпечення особистої безпеки, своїх споживчих прав та збереження свого майна, безперешкодне отримання невідкладної медичної допомоги; на відшкодування збитків та компенсацію моральної шкоди у разі невиконання умов договору туроператором чи турагентом; на сприяння органів влади (органів місцевого самоврядування) країни (місця) тимчасового перебування в отриманні правової та інших видів невідкладної допомоги; на безперешкодний доступ до засобів зв'язку [8].

Ані демонстрація рекламних проспектів, ані усні обіцянки не визнаються умовами договору. Усі зобов'язання, які приймає турфірма, повинні бути закріплені в документах, пропонованих фірмою при оформленні туру. Багато турфірм працюють без оформлення договору, а всі права та обов'язки сторін визначають у турпутівці. Відповідно до ст. 626 Цивільного Кодексу України договір може бути укладений у будь-якій формі, передбаченій для вчинення правочинів, якщо законом для договорів цього виду не встановлено певної форми [16]. Закон Укрaни «Про туризм» встановив, що реалізація туристського продукту здійснюється на підставі договору, укладеного у простій письмовій формі [8]. Будь-яких інших додаткових вимог, яким має відповідати форма укладеного договору (вчинення на бланку певної форми, скріплення печаткою тощо), цей Закон не передбачає.

З огляду на ст. 633 Цивільного Кодексу України договір у письмовій формі може бути укладений шляхом складання одного документа, підписаного сторонами, а також шляхом обміну документами за допомогою поштового, телеграфного, телетайпного, електронного або іншого зв'язку, що дозволяє достовірно встановити, що документ виходить від іншої сторони згідно договору [16]. Отже, навіть якщо документ, що оформлюється, називається не «договір», а, наприклад, «путівка», «замовлення (заявка) на туристичне

обслуговування», «контракт-путівка» тощо, але в ньому зафіксовані всі права та обов'язки сторін, то договір вважається укладеним.

Договір – добровільна угода сторін. Відповідно до ст. 638 Цивільного Кодексу України договір вважається укладеним, якщо між сторонами у потрібній у підлягаючих випадках формі досягнуто згоди за всіма його істотними умовами. До суттєвих умов віднесені наступні:

• інформація про туроператора або турагента (продавця), включаючи його юридичну адресу та банківські реквізити. Найчастіше турфірма вказує не юридичну адресу, а адресу місця укладання договору, які можуть не співпадати. За потреби юридичну адресу можна з'ясувати через реєстраційну палату. Однак у випадках із споживачами питання про юридичну адресу не є принциповим, оскільки споживач має право звернутися до суду за місцем свого проживання, а не за місцем знаходження відповідача;

• відомості про туриста (покупця) в обсязі, необхідному для реалізації туристичного продукту. У цьому випадку йдеться про прізвище, ім'я, по батькові, дані загальногромадянського закордонного паспорта, телефон або координати, за якими можна зв'язатися з туристом;

• інформація про туроператора, його юридичну адресу та банківські реквізити. Отже, якщо договір укладається з турагентом, то споживач має право вимагати від нього координати туроператора;

• достовірна інформація про споживчі властивості туристського продукту, включаючи інформацію про програму перебування та маршрут подорожі, про умови безпеки туристів, про результати сертифікації туристичного продукту.

2.3 Відповідальність туроператора:

Відповідальність туроператора за невиконання чи неналежне виконання договору про туристичне обслуговування передбачено статтею 20 Закону України «Про туризм». Проте законодавець обмежив таку відповідальність, встановивши низку винятків: якщо невиконання чи неналежне виконання договору трапилося з вини туриста чи третіх осіб, які пов'язані з наданням послуг за договором, і навіть внаслідок настання форс-мажорних обставин. Раніше статтею 20 Закону України «Про туризм» туроператору надавалася можливість обмежити свою відповідальність подвійною вартістю туристичного продукту, проте після внесення змін до цієї статті дане право туроператора було виключено, але при цьому така можливість обмеження відповідальності досі передбачена Ліцензійними умовами ведення туроператорської та турагентської діяльності. Туристи, як споживачі послуг мають права, передбачені Законом України «Про захист прав споживачів». Як свідчить практика, найчастіше на туроператора покладається штраф у розмірі 30 % вартості послуг, реалізованих туристу, за відсутності необхідної, доступної, достовірної та своєчасної інформації про послуги, або у розмірі 100 % вартості туристичного продукту – у разі порушення туроператором умов договору про туристичне обслуговування [19].

Проблема якості туристичних послуг полягає в швидкоплинності туристичного сервісу: як і будь-яка інша послуга, вона споживається в процесі її виробництва. Український законодавець посилив оціночну суб'єктивність сприйняття турпослуги відсутністю виразних якісних критеріїв туристичного сервісу. Законодавець пішов обхідним шляхом, намагаючись забезпечити непрямі гарантії захисту прав споживачів тур послуг [20-21]. На практиці умова якості в договорах містить лише абстрактну відсилання до «чинного законодавства». Тому єдиний шанс споживача відстояти свої права - посилатися не на неналежну якість послуги, а взагалі ненадання або неповне надання послуги. У частині відповідальності туроператорів за неналежну якість послуги судова практика красномовно мовчить. Проблему необхідно вирішувати «від зворотного»: у ситуації, коли ні підзаконні акти, ні ліцензійні умови не містять обов'язкового переліку об'єктивних умов, що розкривають поняття якості, такими слід вважати всі передбачені договором (ваучером) умови, що опосередковують процес надання турпослуги (умови проживання, перевезення), трансферу, супутніх послуг [22]. Будь-який відступ від заданих параметрів щодо кожної з цих позицій слід вважати порушенням умов якості .

2.4 Нормативно-правове регулювання форс-мажору у туризмі: сучасні реалії туристичної галузі України:

Відповідно до законодавства України (Закони України «Про туризм», «Про правовий режим надзвичайного стану» [23], «Про правовий режим воєнного стану» [24], Господарський Кодекс України, Цивільний Кодекс України та Повітряний кодекс України [25], Конституції України тощо) встановлено особливості правовідносин між суб'єктами договорів у разі надзвичайних обставин ситуацій, обставин непереборної сили (форс-мажору), військових дій тощо. У зв'язку з воєнною кризою в Україні у туризмі застосовуються правові норми воєнного часу.

23 лютого 2022 року було видано Указ Президента України «Про запровадження надзвичайного стану в окремих регіонах України» № 63/2022 [26], який набув чинності того ж дня, після ухвалення Верховною Радою України Закону України «Про затвердження Указу Президента України «Про запровадження надзвичайного стану в окремих регіонах України» від 23.02.2022 № 2101-IX [27]. Згідно з повідомленням Украероруху через високий ризик цивільної авіації з 00:45 UTC (02:45 за київським часом) 24 лютого 2022 року, об'єднана військово-цивільна система організації повітряного руху України (ОВЦС) відповідно до вимог Повітряного Кодексу України та «Положення про використання повітряного простору України» вжила термінових заходів щодо закриття повітряного простору України, про що видано відповідні NOTAM та повідомлено ІКАО (Міжнародна організація цивільної авіації).

У зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України на основі пропозиції Ради з національної безпеки та оборони України (РНБО)

відповідно до пункту 20 частини першої статті 106 Конституції України, Закону України «Про правовий режим воєнного стану», в Україні було запроваджено військовий стан з 05 години 30 хвилин 24 лютого 2022 року протягом 30 днів відповідно до Указу Президента України № 64/2022 від 24 лютого 2022 року. Указ набув чинності того ж дня, після ухвалення Верховною Радою України Закону України «Про затвердження Указу Президента України «Про запровадження військового стану в Україні» від 24.02.2022 № 2102-IX (з подальшими змінами). Торгово-промислова палата України (ТПП України) на підставі ст. 14, 14[1] Закону України «Про торгово-промислові палати в Україні» від 02.12.1997 року № 671/97-ВР [28], Статуту ТПП України, засвідчила форс-мажорні обставини (обставини непереборної сили). ТПП України підтверджує, що ці обставини з 24 лютого 2022 року до їх офіційної відміни є надзвичайними, неминучими та об'єктивними обставинами для суб'єктів господарської діяльності та/або фізичних осіб відповідно до договору, окремого податкового та/або іншого зобов'язання/або виконання якого, відповідно до умов договору, контракту, угоди, законодавчих або інших нормативних актів та дотримання яких, відповідно до яких стало неможливим у встановлений термін внаслідок настання форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили).

Українські туроператори застосували норми форс-мажору відповідно до договорів на туристичне обслуговування та законодавство. По турах, які не відбулися або мають відбутися, але їх виконання неможливе, кошти туристів заморожені до завершення форс-мажорних обставин. Частина туроператорів та турагентів призупинила свою операційну діяльність до відновлення авіасполучення та обставин непереборної сили. Більшість туроператорів України тимчасово обмежили свою діяльність до завершення обставин непереборної сили та скористалися рішенням ТПП України про форс-мажору. До цього моменту повернення коштів неможливе. Одностороннє розривання договору з боку туриста (оскільки туроператор і турагент не відмовилися від своїх зобов'язань) означатиме повноцінне застосування штрафів до туриста, яке становитиме 100% вартості туру. Після нормалізації ситуації туроператорами будуть запропоновані опції по турах, що не відбулися: надання послуг в інший термін, зміна в напрямку туру, депонування коштів і т. д. У зв'язку з цим будь-які питання (і які саме рішення будуть запропоновані), що стосуються не наданих туристичних послуг, можуть бути вирішені лише після завершення військових дій та відновлення авіасполучення. На даний момент кошти вважаються замороженими.

Автоматичного повернення коштів в умовах форс-мажору не передбачено законодавством та умовами договорів. Оскільки одноразове звернення туристів щодо повернення грошей призведе до банкрутства тисяч підприємств, може призвести до різких коливань обмінного курсу та наслідків економіки країни. Туроператори приймають рішення щодо кожної заброньованої заявки індивідуально. Як правило, кошти заморожуються для використання після форс-мажору та не повертаються у грошовому вигляді. Відновлення договірних зобов'язань туроператорів відбудеться лише після завершення форс-мажорних

обставин. Оскільки туроператор був готовий надавати послуги, але вони не були надані не з його вини (тур не був анульований за ініціативою сторін, а виникли обставини непереборної сили, які не дозволили скористатися послугами).

Відповідно до туристичного законодавства України при купівлі пакетних турів укладається договір на туристичне обслуговування, згідно з яким турагент діє від імені та за дорученням туроператора (тобто як посередник (агент), який не є незалежною стороною договору). Відповідальність за своєчасність та повноту надання туристичних послуг покладено на туроператора, порядок взаємодії сторін визначається договором. Відповідно до статті 20 Закону України «Про туризм» (Договір на туристичне обслуговування) туроператор несе відповідальність перед туристом за невиконання або неналежне виконання умов договору на туристичне обслуговування, за винятком випадків, коли: «невиконання або неналежне виконання умов договору на туристичні обслуговування відбулися після настання форс-мажорних обставин або після подій, які туроператор (турагент) та інші суб'єкти туристичної діяльності, що надають туристичні послуги, включені в туристичний продукт, не могли бути передбачені» [8]. Це означає, що до завершення форс-мажорних обставин туроператор має право відмовити туристу у наданні замовлених раніше послуг та/або поверненні коштів та не несе за це відповідальності, оскільки невиконання умов договору відбувається не з його вини.

3. Висновок

Сьогодні мета державного регулювання туризму – це утворення нового конкурентоспроможного і високоефективного туристського комплексу, який би забезпечив здатність задоволення попиту вітчизняних та іноземних громадян у різних послугах. Регулювання туризму складається з координуючих дій, що сприяють розвитку туризму в повному обсязі за допомогою Всесвітньої туристичної організації, а також за узгодженості на міждержавному, національному та регіональному рівні. Головними напрямами державного регулювання є вдосконалення концепції державного регулювання щодо туристичної діяльності та дослідження методичних положень та уявлень, які забезпечують виконання цілей державного регулювання. Можна зробити висновок, що в останні роки в туристичній сфері діяльності активно формується нормативно – правова база, створюються державні та місцеві програми розвитку туристичної сфери, утворюються нові засоби та інструменти, які сприяють зростанню показників ефективності туризму в країні. Існуючі нормативно-правові акти в Україні не завжди регламентують найважливіші проблеми вдосконалення туризму на регіональному рівні. Для ефективного розвитку туризму на регіональному і місцевому рівнях необхідно виявляти такі питання правового регулювання, як пошук та підтримка найважливіших напрямів туристичної діяльності, систематизація туристичних

ресурсів та їх оцінка, організація режиму та охорони, а також порядку збереження цілісності та виконання заходів щодо їх відновлення, підтримка підприємців у сфері туризму. Дуже важлива для туризму підтримка держави та формування інфраструктури, а також розвиток нормативного законодавства та будівництво нових об'єктів. Виходячи з наявних проблем туристичного бізнесу, необхідно розробити шляхи та методи вирішення проблем та перспективи розвитку правового регулювання туристської діяльності.

References:

1. Валентюк І. В. Організаційно-економічні механізми державного регулювання туристичної сфери України : *автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з держ. упр. : спец. 25.00.02 «Механізми державного управління»*. К., 2005. 20 с.
2. Вишневська Ю. В. Адміністративно-правові заходи забезпечення діяльності у сфері сільського туризму в Україні : *автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право»*. К., 2011. 25 с.
3. KNOEMA. Світовий атлас даних. URL: https://business.knoema.com/about-team/
4. ДАРТ оприлюднює масштабні туристичні дослідження. Державне Агентство Розвитку Туризму. URL: https://www.tourism.gov.ua/news-and-announcements
5. Біль М. М. Організаційно-управлінський механізм забезпечення розвитку туристичної галузі України. Державне будівництво. 2018. № 1. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/DeBu_2008_1_36.pdf.
6. Біль М. М. Механізм державного управління туристичною галуззю (регіональний аспект) : *автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з держ. упр. : спец. 25.00.02 «Механізми державного управління»*. Львів, 2017. 21 с.
7. Біль М. М. Механізм державного управління туристичною галуззю на регіональному рівні: теоретико-прикладний аспект. Львів : *Львівський регіональний ін-т держ. управління Нац. академії держ. управління при Президентові України*. 2018. 228 с.
8. Закон України «Про туризм» від 15 вересня 1995 року (із змінами та доповненнями). URL: https://zakon.rada.gov.ua
9. Друк В. В. Історичний розвиток правового регулювання надання туристичних послуг в Україні. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2019. Вип. 24. С. 88–96.
10. Закон України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності». URL: https://zakon.rada.gov.ua
11. Указ Президента України «Про зміни до структур центральних органів виконавчої влади» від 15 грудня 1999 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua

12. Туризм за новими правилами. Юридична практика. Випуск №1 (315). URL: https://www. pravo.ua
13. Україна туристична. 30.03.2021. «ЕГ» випуск №23 (2420) від 30.03.2021. URL: https://www. SLAM.
14. Закон України «Про державну підтримку культури, туризму та креативних індустрій». URL: https://zakon.rada.gov.ua
15. Договірні відносини у туризмі. URL: https://www.kmu.gov.ua. advkt.com.ua
16. Цивільний Кодекс України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, №№ 40-44, ст.356. URL: https: //zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15
17. Закон України «Про захист прав споживачів» від 12 травня 1991 року № 1023-XII (із змінами і доповненнями). URL: https://zakon.rada.gov.ua
18. Агентські відносини у туризмі. Юридична практика. Випуск №38 (613) - Туризм. URL: https://www.pravo.ua
19. Уварова О. Туристична діяльність: основні юридичні правила. URL: https:// i-factor-ua.cdn.ampproject.org
20. Закон України «Про страхування» від 07.03.1996 №85/96-ВР . Голос України. 1996. 11 квітня. URL: https://zakon.rada.gov.ua
21. Харламов П. (2019). Особливості страхування туристів-екстремалів в Україні. *Гроші*. 2019. URL: http://forinsurer.com/public/11/01/21/4285.
22 . Страхование в туризме. URL: http://www.ysdeco.com/54.php#
23. Закон України «Про правовий режим надзвичайного стану». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19
24. Закон України «Про правовий режим воєнного стану». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19
25. Повітряний кодекс України. URL: https://zakon.rada.gov.ua /laws/show/3393-17
26. Указ Президента України «Про запровадження надзвичайного стану в окремих регіонах України» № 63/2022. URL: https://www.president.gov .ua/documents/632022-41393
27. Закон України «Про затвердження Указу Президента України «Про запровадження надзвичайного стану в окремих регіонах України» від 23.02.2022 № 2101-IX.
28. Закон України «Про торгово-промислові палати в Україні» від 02.12.1997 року № 671/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua